

PARADIGMATIKA SPISOVNÉ RUŠTINY

HLÁSKOSLOVÍ A TVAROSLOVÍ

L'UBOMÍR **ĐUROVIČ**
MARKUS **GIGER**

KAROLINUM

Paradigmatika spisovné ruštiny

Hláskosloví a tvarosloví

Lubomír Ďurovič

Markus Giger

Recenzovali

Mgr. Veronika Stranz-Nikitina, Ph.D.

doc. Mgr. Bohumil Vykypěl, Ph.D.

prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2020

© Lubomír Ďurovič, Markus Giger, 2020

ISBN 978-80-246-3915-4

ISBN 978-80-246-3951-2 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2020

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Autorov úvod po 50 letech --- 15

Úvod k přepracovanému vydání --- 18

OBEZNÁ ČÁST --- 23

0.1 Definice paradigmaticky --- 25

0.2 Paradigma, lexém --- 25

0.21 Vzor --- 26

0.22 Lexém --- 26

0.3 Morfém --- 27

0.31 Lexikální morfém (semém) a gramatický morfém (formém) --- 27

0.32 Systém formémů, nulový morfém --- 27

0.321 Koncovky a tvarotvorné sufixy --- 28

0.33 Formálně oddělitelné elementy bez významu --- 29

0.34 Morfematický šev --- 29

0.4 Signalizování protikladů --- 29

0.41 Foném --- 30

0.411 Hlávka a foném --- 30

0.412 Varianty fonému, neutralizace --- 31

0.412,1 Jednoznačně identifikovatelné varianty --- 31

0.412,2 Neutralizace --- 32

0.413 Alomorfém --- 33

0.413,1 Identifikace fonematického složení v neutralizační pozici --- 34

0.414 Identifikace fonematického složení v koncovkách --- 35

0.415 Fonematické složení ve stálém neutralizačním postavení --- 35

0.415,1 Synchronní a historická analýza --- 35

0.416 Inventář ruských fonémů --- 36

0.42 Přízvuk --- 39

0.421 Různomístnost a pohyblivost přízvuku v ruštině --- 40

0.422 Tvary určující přízvukový typ --- 40

0.5 Grafika, transkripce --- 41

0.51 Konvenční grafika --- 41

0.511 Znázorňovací funkce grafiky --- 42

0.512 Vybavovací funkce grafiky --- 42

0.513 Fonetický a morfologický pravopis --- 43

0.514 Specifické rysy grafiky ruštiny --- 43

0.514,1 Grafematika ruského konsonantismu --- 43

0.514,2 Grafematika ruského vokalizmu --- 44

- 0.514,3 Morfologický princip v ruském pravopise --- 45
- 0.515 Nevhodnost konvenční grafiky pro jazykovědnou analýzu --- 46
- 0.516 Poměr mezi grafémy a fonémy ruštiny (přehled) --- 46
- 0.52 Fonetická transkripce --- 49
  - 0.521 Konvenční grafika a výslovnost --- 50
  - 0.522 Fonetická transkripce ruštiny založená na Mezinárodní fonetické transkripci --- 50
    - 0.522,1 Transkripce konsonantů --- 51
    - 0.522,2 Transkripce vokálů pod přízvukem
    - 0.522,3 Transkripce vokálů mimo přízvuk --- 55
    - 0.522,4 Označení přízvuku a slabiky --- 62
- 0.53 Fonologická transkripce --- 63
  - 0.531 Znaky fonologické transkripce --- 63
  - 0.532 Označování neutralizačních pozic --- 64
    - 0.532,1 Neutralizace konsonantických opozic --- 64
      - 0.532,11 Neutralizace opozice palatalizovanosti --- 64
      - 0.532,12 Neutralizace opozice znělosti --- 72
      - 0.532,13 Neutralizace opozice palatalizovanosti a znělosti zároveň --- 72
      - 0.532,14 Neutralizace opozice ostrých a tupých sykavek před /č/ a /ž/ --- 73
    - 0.532,2 Neutralizace vokalických opozic --- 74
      - 0.532,21 Na začátku slova a po párových tvrdých konsonantech --- 75
      - 0.532,22 Po tvrdých sykavkách v 2. stupni redukce mimo morfemický šev --- 76
      - 0.532,23 Po velárách a na morfemickém švu --- 77
      - 0.532,24 Po tvrdých sykavkách v 1. stupni redukce --- 79
      - 0.532,25 Po měkkých konsonantech --- 80

SPECIÁLNÍ ČÁST --- 83

1 PODSTATNÁ JMÉNA --- 85

- 1.1 Rod --- 85
  - 1.11 Rod u podstatného a přídavného jména, přechylování --- 86
  - 1.12 Činitel pro určení rodu substantiv --- 86
  - 1.13 Poměr mezi rodem a skloňovacím vzorem --- 88
  - 1.14 Rod a číslo --- 88
- 1.2 Číslo --- 89
  - 1.21 Vyjadřování opozice čísla --- 89
    - 1.211 Vyjadřování polysémie pomocí různých variant kmene --- 91
  - 1.22 Singularia tantum a pluralia tantum --- 91
    - 1.221 Singularia tantum --- 91
      - 1.221,1 Kontinuativa --- 91
      - 1.221,2 Kolektiva --- 92
      - 1.221,3 Abstrakta --- 92
    - 1.222 Pluralia tantum --- 93
- 1.3 Životnost --- 93
  - 1.31 Apl = Npl u životných --- 94
- 1.4 Pád --- 94
  - 1.41 Kmen --- 95
    - 1.411 Změny kmene ve skloňování substantiv --- 96
      - 1.411,1 Rozšíření kmene --- 96
      - 1.411,2 Střídání fonémů --- 97
      - 1.411,3 Supletivní tvary --- 97
    - 1.412 Pohyblivé vokály --- 98
      - 1.412,1 Faktory určující výběr pohyblivého vokálu --- 99

- 1.412,11 Pohyblivé vokály graficky --- 99
- 1.412,12 Pohyblivé vokály fonologicky --- 100
  - 1.412,121 Pohyblivé vokály po velárách --- 100
  - 1.412,122 Pohyblivé vokály před velárami --- 100
  - 1.412,123 Pohyblivé vokály před /n/, /l/, /r/ --- 101
  - 1.412,124 Pohyblivé vokály před /l/, a /n,/ --- 101
  - 1.412,125 Pohyblivé vokály před /c/ --- 101
  - 1.412,126 Pohyblivé vokály před /j/ --- 102
- 1.42 Koncovka --- 102
  - 1.421 Homonymie koncovek --- 103
- 1.43 Přízvuk ve skloňování substantiv --- 103
  - 1.431 Úloha přízvukových typů ve skloňování --- 104
  - 1.432 Přenos přízvuku na předložku --- 104
- 1.44 Skloňovací typ --- 105
  - 1.441 Další drobné typy --- 105
  - 1.442 Tvrdost a měkkost kmene, produktivita --- 106
- 1.5 Flexe --- 107
  - 1.51 První skloňování --- 107
    - 1.511 Maskulina --- 107
      - 1.511,1 Podtypy podmíněné zakončením kmene --- 107
        - 1.511,11 Kmen zakončený na tvrdý párový konsonant a na /k/, /g/, /x/ --- 107
        - 1.511,12 Kmen zakončený na měkký párový konsonant --- 108
        - 1.511,13 Kmen zakončený na /ž/, /č/, /š/ --- 109
        - 1.511,14 Kmen zakončený na /c/ --- 109
        - 1.511,15 Kmen zakončený na /j/ --- 110
        - 1.511,16 Kmen zakončený na /ij/ --- 110
        - 1.511,17 Shrnutí podtypů podmíněných zakončením kmene --- 111
      - 1.511,2 Variantní koncovky nepodmíněné zakončením kmene --- 111
        - 1.511,21 Genitiv singuláru na /-u/ --- 112
        - 1.511,22 Lokál singuláru na /-u/ --- 114
        - 1.511,23 Nominativ plurálu na /-a/ --- 115
          - 1.511,231 Substantiva s nerozšířeným kmenem --- 116
          - 1.511,232 Substantiva s rozšířeným kmenem --- 118
          - 1.511,233 Substantiva s kmenovou alternací v plurálu --- 118
      - 1.511,24 Nominativ plurálu na /-e/ --- 118
      - 1.511,25 Genitiv plurálu s nulovou koncovkou --- 118
      - 1.511,26 Instrumentál plurálu na /-m,í/ --- 119
    - 1.511,3 Změny kmene --- 119
      - 1.511,31 Rozšíření v plurálu o /-j-/ --- 119
      - 1.511,32 Rozšíření v plurálu o /-a₁v_j-/ --- 121
      - 1.511,33 Střídání tvrdý/měkký konsonant --- 121
      - 1.511,34 Střídání /-in-/ - Ø --- 122
        - 1.511,341 Substantiva s koncovkou /-e/ v Npl --- 122
        - 1.511,342 Substantiva s jinými koncovkami v Npl --- 123
        - 1.511,343 Substantiva s jinými střídáními --- 123
      - 1.511,35 Střídání /-ónok-/ - /-át-/ --- 124
      - 1.511,36 Izolované případy --- 124
      - 1.511,37 Supletivní tvary --- 124
  - 1.511,4 Pohyblivé vokály maskulín 1. skloňování --- 125
    - 1.511,41 Fonologická interpretace pohyblivých vokálů maskulín 1. skloňování --- 126
  - 1.511,5 Přízvukové typy maskulín 1. skloňování --- 126
    - 1.511,51 Typ *заобд* --- 127

- 1.511,511 Slova s posunem přízvuku v rámci kmene --- **128**
- 1.511,52 Typ *стол* --- **128**
- 1.511,53 Typ *нос* --- **128**
- 1.511,54 Typ *волк* --- **129**
- 1.511,55 Drobné přízvukové typy --- **129**
- 1.511,56 Přízvukové typy maskulin v lexikografii --- **131**
- 1.511,57 Přenos přízvuku na předložku --- **131**
- 1.511,6 Shrnutí --- **132**
- 1.512 Neutra --- **132**
  - 1.512,1 Podtypy podmíněné zakončením kmene --- **132**
    - 1.512,11 Kmen zakončený na tvrdý párový konsonant a na /g/, /k/, /x/ --- **133**
    - 1.512,12 Kmen zakončený na měkký párový konsonant --- **133**
    - 1.512,13 Kmen zakončený na /c/, /ž/, /č/ vč. /s₄č/ --- **134**
    - 1.512,14 Kmen zakončený na /j/ --- **135**
    - 1.512,15 Kmen zakončený na /ij/ --- **136**
  - 1.512,2 Koncovky odlišné od základních --- **138**
    - 1.512,21 Nominativ plurálu na /-i/ --- **138**
    - 1.512,22 Genitiv plurálu na /-of₂/ --- **138**
  - 1.512,3 Změny kmene --- **139**
    - 1.512,31 Rozšíření v plurálu o /-j-/ --- **139**
    - 1.512,32 Střídání /k/ - /č/, /x/ - /š/ --- **139**
    - 1.512,33 Střídání tvrdý/měkký konsonant --- **140**
    - 1.512,34 Rozšíření v plurálu o /-es-/ --- **140**
    - 1.512,35 Rozšíření v singuláru o /-n-/ --- **140**
  - 1.512,4 Pohyblivé vokály neuter 1. skloňování --- **140**
    - 1.512,41 Fonologická interpretace pohyblivých vokálů neuter 1. skloňování --- **141**
  - 1.512,5 Přízvukové typy neuter 1. skloňování --- **142**
    - 1.512,51 Typ *правило* --- **142**
    - 1.512,511 Slova s posunem přízvuku v rámci kmene --- **142**
    - 1.512,52 Typ *вещество* --- **143**
    - 1.512,53 Typ *слово* --- **143**
    - 1.512,54 Typ *письмо* --- **143**
    - 1.512,55 Zvláštní případy --- **144**
    - 1.512,56 Přízvukové typy neuter v lexikografii --- **145**
    - 1.512,57 Přenos přízvuku na předložku --- **145**
  - 1.512,6 Shrnutí --- **146**
- 1.52 Druhé skloňování --- **148**
  - 1.521 Podtypy podmíněné zakončením kmene --- **148**
    - 1.521,1 Kmen zakončený na tvrdý párový konsonant a na /g/, /k/, /x/ --- **148**
    - 1.521,2 Kmen zakončený na měkký párový konsonant --- **149**
    - 1.521,3 Kmen zakončený na /c/, /ž/, /š/ a /č/ vč. /s₄č/ --- **150**
    - 1.521,4 Kmen zakončený na /j/ --- **150**
    - 1.521,5 Kmen zakončený na /ij/ --- **151**
  - 1.522 Variantní koncovky nepodmíněné zakončením kmene --- **152**
    - 1.522,1 Genitiv plurálu na /-ej/ --- **152**
  - 1.523 Změny kmene --- **153**
  - 1.524 Pohyblivé vokály ve 2. skloňování --- **153**
    - 1.524,1 Fonologická interpretace pohyblivých vokálů v 2. skloňování --- **154**
  - 1.525 Přízvukové typy 2. skloňování --- **155**
    - 1.525,1 Тип *школа* --- **156**
    - 1.525,2 Тип *кушкa* --- **156**
    - 1.525,3 Тип *травa* --- **157**

- 1.525,4 Typ *земля* --- **158**
  - 1.525,5 Typ *свечи* --- **158**
  - 1.525,6 Typ *рука* --- **159**
  - 1.525,7 Izolované případy --- **159**
  - 1.525,8 Přízvukové typy 2. skloňování v lexikografii --- **159**
  - 1.525,9 Přenos přízvuku na předložku --- **161**
  - 1.526 Shrnutí --- **161**
  - 1.53 Třetí skloňování --- **162**
    - 1.531 Variantní koncovky ve třetím skloňování --- **163**
      - 1.531,1 Instrumentál plurálu na /-m,í/ --- **163**
      - 1.531,2 Instrumentál singuláru na /-i₃ju/ --- **163**
      - 1.531,3 Genitiv plurálu s nulovou koncovkou --- **164**
    - 1.532 Změny kmene --- **164**
      - 1.532,1 Rozšíření o /-i₃r,/ --- **164**
      - 1.532,2 Střídání měkký/tvrký konsonant --- **164**
    - 1.533 Pohyblivé vokály ve 3. skloňování --- **164**
    - 1.534 Přízvukové typy 3. skloňování --- **164**
      - 1.534,1 Typ *тепράдь* --- **165**
      - 1.534,2 Typ *кость* --- **165**
        - 1.534,21 Přenos přízvuku na koncovku v Lsg --- **166**
      - 1.534,3 Přenos přízvuku na předložku --- **166**
  - 1.54 Shrnutí o třech skloňováních --- **166**
  - 1.55 Pluralia tantum --- **167**
    - 1.551 Flexe --- **167**
      - 1.551,1 Typ /-i/ - /-of₂/ --- **168**
      - 1.551,2 Typ /-i/ - -∅ --- **168**
      - 1.551,3 Typ /-i/ - /-ej/ --- **169**
      - 1.551,4 Typ /-a/ - -∅ --- **169**
      - 1.551,5 Typ /-a/ - /-of₂/ --- **169**
      - 1.551,6 Typ /-iji₁/ - /-ix/ --- **169**
    - 1.552 Pohyblivé vokály u pluralií tantum --- **170**
      - 1.552,1 Fonologická interpretace pohyblivých vokálů u pluralií tantum --- **170**
    - 1.553 Přízvuk pluralií tantum --- **170**
      - 1.553,1 Stálý přízvuk na kmeni --- **170**
      - 1.553,2 Stálý přízvuk na koncovce --- **171**
      - 1.553,3 Pohyblivý přízvuk --- **171**
  - 1.56 Nepravidelné skloňování --- **171**
    - 1.561 Typ *время* --- **171**
      - 1.561,1 Přízvuk typu *время* --- **172**
    - 1.562 Izolovaná slova --- **172**
  - 1.57 Přijmení na /-ov/, /-in/ --- **172**
  - 1.58 Deadjektivní substantiva --- **173**
  - 1.6 Neohebná substantiva --- **173**
- 2 PŘÍDAVNÁ JMÉNA --- 175**
- 2.1 Adjektivně-pronominální flexe --- **175**
    - 2.11 Kmen --- **176**
    - 2.12 Koncovky --- **177**
    - 2.13 Přízvuk --- **177**
    - 2.14 Flexe --- **178**
      - 2.141 Typ *молодой* --- **178**
      - 2.142 Typ *мáмин* --- **180**
        - 2.142,1 Posesiva --- **181**
        - 2.142,2 Skloňování posesiv --- **181**

- 2.143 Typ *лúcuü* --- **182**
- 2.144 Izolovaná slova --- **183**
- 2.2 Jmenné tvary --- **185**
  - 2.21 Tvoření --- **186**
  - 2.22 Kmen --- **186**
    - 2.221 Pohyblivé vokály ve jmenných tvarech --- **187**
      - 2.221,1 Grafika pohyblivých vokálů --- **188**
      - 2.221,2 Fonologická interpretace pohyblivých vokálů --- **189**
    - 2.23 Omezení tvoření (restrikce) --- **189**
    - 2.24 Přízvuk jmenných tvarů --- **190**
      - 2.241 Poměr přízvuku složených a jmenných tvarů --- **190**
      - 2.242 Přízvukové typy jmenných tvarů --- **191**
        - 2.242,1 Typ *богáтыü* --- **191**
        - 2.242,2 Typ *цéлыü* --- **191**
        - 2.242,3 Typ *хорóшыü* --- **193**
        - 2.242,4 Přehled přízvukových typů jmenných tvarů adjektiv --- **194**
- 2.3 Stupňování adjektiv --- **194**
  - 2.31 Inventář tvarů --- **195**
    - 2.311 Morfologické typy tvarů stupňování --- **195**
      - 2.311,1 Suppletivismus --- **196**
      - 2.312 Funkce tvarů stupňování --- **196**
    - 2.32 Tvoření tvarů --- **197**
      - 2.321 Prostý (syntetický) komparativ --- **197**
        - 2.321,1 Tvoření pomocí sufiku *-ee* --- **197**
          - 2.321,11 Přízvuk tvarů komparativu se sufikem *-ee* --- **198**
        - 2.321,2 Tvoření pomocí sufiku *-e* --- **199**
          - 2.321,21 Kmenové alternace před sufikem *-e* --- **199**
          - 2.321,22 Přízvuk tvarů komparativu se sufikem *-e* --- **200**
        - 2.321,3 Tvoření pomocí sufiku *-ue* --- **200**
          - 2.321,31 Kmenové alternace před sufikem *-ue* --- **201**
          - 2.321,32 Přízvuk tvarů komparativu se sufikem *-ue* --- **201**
        - 2.321,4 Supletivní tvary --- **201**
        - 2.321,5 Restrikce tvoření prostého komparativu --- **202**
      - 2.322 Opisný (analytický) komparativ --- **202**
      - 2.323 Prostý (syntetický) superlativ --- **203**
        - 2.323,1 Tvoření pomocí sufiku *-aüü(uü)* --- **203**
          - 2.323,11 Přízvuk tvarů superlativu se sufikem *-aüш* --- **203**
        - 2.323,2 Tvoření pomocí sufiku *-eüü(uü)* --- **203**
          - 2.323,21 Přízvuk tvarů superlativu se sufikem *-eüü* --- **204**
        - 2.323,3 Restrikce tvoření prostého superlativu --- **204**
      - 2.324 Opisný (analytický) superlativ I --- **205**
      - 2.325 Opisný (analytický) superlativ II --- **205**
      - 2.326 Tvary na *-шüü* --- **205**
- 3 ZÁJMENA --- 207**
  - 3.1 Skloňování zájmen --- **208**
    - 3.11 Flexe osobních zájmen --- **208**
    - 3.12 Flexe zájmen *кто, что* --- **209**
- 4 PŘÍSLOVCE --- 211**
- 5 ČÍSLOVKY --- 212**
  - 5.01 Paradigmatické rozdíly mezi základními a řádovými číslovkami --- **212**
  - 5.02 Vlastní základní a souborové číslovky --- **213**

- 5.1 Základní číslovky --- **213**
    - 5.11 Gramatické vlastnosti základních číslovek --- **214**
      - 5.111 *Один* --- **214**
      - 5.112 Ostatní číslovky až po *девятьсот* --- **214**
      - 5.113 *Тысяча, миллион, миллиард, биллион* atd. --- **216**
      - 5.114 Paradigmatické tvary číslovek: rod a číslo --- **217**
      - 5.115 Kmenové alternace číslovek --- **217**
        - 5.115,1 Pohyblivé vokály --- **217**
      - 5.116 Rozlišené pádové tvary --- **218**
    - 5.12 Flexe základních číslovek --- **218**
      - 5.121 *Один* --- **219**
      - 5.122 *Два* --- **219**
      - 5.123 *Оба* --- **219**
      - 5.124 *Три, четыре* --- **220**
      - 5.125 *Тур пять* --- **220**
      - 5.126 *Тур соток* --- **221**
      - 5.127 *Полтора, полтораста* --- **221**
      - 5.128 *Тур двести, триста, пятьсот* --- **221**
      - 5.129 Číslovky 1000 a vyšší --- **222**
  - 5.2 Souborové číslovky --- **222**
  - 5.3 Přenos přízvuku na předložku --- **223**
- 6 SLOVESO --- 224**
- 6.1 Všeobecná část --- **224**
    - 6.11 Slovesné paradigma --- **225**
    - 6.12 Restrikce tvoření slovesných tvarů --- **226**
    - 6.13 Syntaktické funkce slovesných tvarů --- **227**
  - 6.2 Slovesný kmen --- **228**
    - 6.21 Stabilita slovesných kmenů a kmenové alternace --- **229**
    - 6.22 Slovesné kmeny v lexikografii a v praktické výuce ruštiny --- **229**
    - 6.23 Syntetické a analytické tvary --- **230**
      - 6.231 Aglutinační tvary --- **231**
      - 6.232 Omezení syntetického způsobu tvoření tvarů --- **231**
  - 6.3 Slovesné koncovky a tvarotvorné sufixy --- **231**
    - 6.31 Synonymie a variabilita u slovesných formémů --- **232**
    - 6.32 Předpony (prefixy) --- **233**
      - 6.321 Vokalizace předpon --- **233**
      - 6.322 Případy fonetického pravopisu u předpon --- **234**
      - 6.323 Přenos přízvuku na předponu --- **234**
  - 6.4 Přízvuk --- **235**
  - 6.5 Klasifikace sloves --- **235**
    - 6.51 Klasifikace podle poměru přítomného a infinitivního kmene --- **235**
    - 6.52 Klasifikace podle koncovek v přítomnu --- **238**
  - 6.6 Tvoření tvarů --- **238**
    - 6.61 Přítomná indikativu --- **238**
      - 6.611 Fonologická interpretace koncovek přítomnu --- **239**
      - 6.612 Kmenové alternace ve tvarech přítomnu --- **240**
        - 6.612,1 Kmenové alternace ve tvarech přítomnu sloves 1. konjugace --- **240**
        - 6.612,2 Kmenové alternace ve tvarech přítomnu sloves 2. konjugace --- **241**
          - 6.612,21 Alternace /t,-/č/ a /t,-/s₄č/ --- **242**
          - 6.612,22 Defektivnost v 1sg --- **242**
          - 6.612,23 Speciální případ slovesa *хотеть* --- **243**
      - 6.613 Přízvuk --- **243**
        - 6.613,1 Stálý přízvuk na kmeni --- **243**

- 6.613,2 Stálý přízvuk na koncovce--- 243
- 6.613,3 Pohyblivý přízvuk--- 244
- 6.62 Préteritum indikativu --- 244
- 6.63 Futurum indikativu --- 245
- 6.64 Imperativ --- 245
  - 6.641 Tvoření exkluzivu --- 246
  - 6.642 Tvoření inkluzivu --- 250
    - 6.642,1 Inkluziv sloves dokonavého vidu--- 250
    - 6.642,2 Inkluziv sloves nedokonavého vidu--- 250
- 6.65 Kondicionál --- 250
- 6.66 L-ový tvar --- 251
  - 6.661 Tvoření l-ového tvaru --- 251
    - 6.661,1 L-ový tvar se sufixem /-l/ - /-l/,/ ve všech tvarech--- 251
      - 6.661,11 Tvoření od infinitivního kmene--- 251
      - 6.661,12 Speciální případ slovesa *удтú*--- 252
    - 6.661,2 L-ový tvar bez sufixu /-l/ - /-l/,/ v maskulinu--- 253
      - 6.661,21 Tvoření od prezéntního kmene--- 253
      - 6.661,22 Tvoření od zvláštního préteritálního kmene--- 255
  - 6.662 Přízvuk v l-ovém tvaru --- 258
    - 6.662,1 Stálý přízvuk na kmene--- 259
    - 6.662,2 Stálý přízvuk na koncovce (*түр нестú*)--- 259
    - 6.662,3 Pohyblivý přízvuk (*түр датъ*)--- 260
    - 6.662,4 Pohyblivý přízvuk s přenosem na předponu (*түр принятъ*)--- 263
    - 6.662,5 Přenos přízvuku na zvratnou částici -ся (*түр начатъся*)--- 264
    - 6.662,6 Přenos přízvuku na záporovou částici не (*түр не дал*)--- 265
- 6.67 Příčestí --- 265
  - 6.670 Všeobecné --- 265
    - 6.670,1 Formémy příčestí--- 266
  - 6.671 Příčestí přítomné činné --- 267
    - 6.671,1 Tvoření--- 267
    - 6.671,2 Přízvuk--- 268
    - 6.671,3 Tvary od sloves dok. vidu („futarální příčestí“)--- 268
  - 6.672 Příčestí přítomné trpné --- 269
    - 6.672,1 Tvoření--- 269
      - 6.672,11 Adjektiva s významem (ne)možnosti na /-om-/, /-im-/--- 271
    - 6.672,2 Přízvuk--- 271
  - 6.673 Příčestí minulé činné --- 271
    - 6.673,1 Tvoření--- 271
      - 6.673,11 Tvoření od infinitivního kmene--- 272
      - 6.673,12 Tvoření od prezéntního kmene--- 272
        - 6.673,121 Tvoření od prezéntního kmene u sloves X. třídy--- 273
        - 6.673,122 Tvoření od prezéntního kmene u izolovaného slovesa *-шубúть*--- 274
      - 6.673,13 Tvoření od préteritálního kmene--- 274
        - 6.673,131 Tvoření od préteritálního kmene u sloves IX. slovesné třídy--- 274
        - 6.673,132 Tvoření od préteritálního kmene u neproduktivní skupiny *мерётъ*--- 275
        - 6.673,133 Tvoření od préteritálního kmene u sloves *лечъ* a *растú*--- 275
        - 6.673,14 Tvoření od zvláštního kmene u slovesa *удтú*--- 276
    - 6.673,2 Přízvuk příčestí minulé činného--- 276
  - 6.674 Příčestí minulé trpné --- 276
    - 6.674,1 Tvoření--- 276

- 6.674,11 Tvarotvorné sufixy a jejich distribuce--- 276
  - 6.674,111 Tvoření pomocí sufixu /n:/--- 277
  - 6.674,112 Tvoření pomocí sufixu /on:/--- 278
  - 6.674,113 Tvoření pomocí sufixu /t/-- 279
- 6.674,12 Kmenové alternace při tvoření přičestí minulého trpného--- 280
  - 6.674,121 Slovesa 2. konjugace bez kmenové alternace v part. prët. pas.--- 282
- 6.674,13 Jmenné tvary part. prët. pas.--- 282
- 6.674,2 Přízvuk přičestí minulého trpného--- 282
  - 6.674,21 Přízvuk složeného tvaru--- 283
    - 6.674,211 Přízvuk na kmeni--- 283
    - 6.674,212 Přízvuk na příponě--- 284
    - 6.674,213 Přízvuk na předponě--- 284
    - 6.674,214 Přízvuk na koncovce--- 285
  - 6.674,22 Přízvuk jmených tvarů--- 285
    - 6.674,221 Stálý přízvuk na kmeni, resp. na předponě--- 285
    - 6.674,222 Stálý přízvuk na reálných koncovkách (тип *запрещённый*)--- 286
    - 6.674,223 Pohyblivý přízvuk kmen - koncovka (тип *излѣтый*)--- 286
    - 6.674,224 Pohyblivý přízvuk předpona - koncovka (тип *принятый*)--- 287
    - 6.674,225 Pohyblivý přízvuk předpona - kmen--- 287
  - 6.674,23 Shrnutí přízvuku přičestí minulého trpného--- 288
- 6.675 Pasivum --- 288
- 6.68 Přechodníky --- 289
  - 6.681 Přechodník přítomný --- 289
    - 6.681,1 Tvoření--- 289
    - 6.681,2 Přízvuk--- 291
  - 6.682 Přechodník minulý --- 291
    - 6.682,1 Tvoření--- 291
      - 6.682,11 Tvoření pomocí sufixu /-f₂/ (/f₂ši/)-- 291
      - 6.682,12 Tvoření pomocí sufixu /-ši/-- 292
        - 6.682,121 Tvoření od prezertního kmene--- 292
        - 6.682,122 Tvoření od préteritálního kmene--- 292
      - 6.682,13 Tvoření pomocí sufixu /-a/-- 293
    - 6.682,2 Přízvuk--- 293
- 6.69 Infinitiv --- 294
- 6.7 Vid --- 295

Literatura --- 298

Die Paradigmatik des Standardrussischen. Lautlehre und Formenbildung (Zusammenfassung) --- 303

Парадигматика русского литературного языка. Фонетика/фонология и словоизменение (Резюме) --- 311

Rejstřík slov morfémů a lexémů --- 319

Rejstřík termínů --- 342

Rejstřík autorů a děl --- 348

AUTOROV ÚVOD PO 50 ROKOCH

Začiatok tejto knihy – vlastne začiatok tejto mojej interpretácie morfológie ruského spisovného jazyka – je imperatív ЛЯГ, tvar slovesa ЛЕЧ-Ь, 'ľahnúť si'.

* * *

Po odchode profesora A. V. Isačenka z Bratislavy koncom 1950 rokov pripadla mne úloha dbať o teoretickú úroveň rusistiky na bratislavskej filozofickej fakulte Univerzity J. A. Komenského, predovšetkým o výklad systému súčasného ruského spisovného jazyka. Isačenko nechal po sebe jeho skvelý *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim* (Bratislava 1953, upravený reprint Moskva – Viedeň 2003), kde podal svoju interpretáciu gramatických významov ruského slova. Ale výklad formálnej morfológie spisovnej ruštiny sa dial podľa bežných ruských učebníc. A tam sa to všetko začalo.

* * *

Imperatív slovesa sa podľa všetkých týchto učebníc tvorí od prízvukného kmeňa alebo **koncovkou prízvučné -ú**, ak je v 1.os. sg. prízvuku **koncovka pod prízvukom** (смотр-ю – смотр-ú), alebo neprízvučnou **koncovkou -и**, ak je v 1.sg. **prízvuk na kmeni a kmeň sa končí skupinou spoluhlások (стýкн-у – стýкн-и)**; ale ak sa prízvuchný kmeň končí len jednou spoluhláskou, „tvorí sa“ imperatív pomocou „мягкого знака“ (-ь) (встан-у – встан-ь, реж-у – реж-ь, плáч-у – плáч-ь). **Výnimkou** je jedine sloveso **леч-ь**, 'ľahnúť si', ktoré tvorí imperatív bez tohto -ь, teda **ляг-у – ляг**, 'ľahni si', žiaden -ь.

Iste, tak sa to učí v učebniciach, napísaných ruskou abecedou, azbukou, alebo aspoň vychádzajúcich z toho, ako sa to **po rusky píše**. Teda píše, ak sa rešpektuje platný ruský pravopis, ktorý je kompromis reformou po vzniku Sovietskeho zväzu s vyše tisícročnou cyrilometodskou tradíciou tohto písma. Lenže ako sa tieto tvary **fakticky tvoria**, akými **gramatickými, systémovými** prostriedkami?! **A čo** sa tými písmenami vlastne znázorňuje? Aké hlásky – vlastne **aké významy** – sú týmito písmenami signalizované?! Písmená i alebo a môžeme vysloviť. Ale čo sa to píše tým -ь? Ešte v takom **встан-ь** to vieme vysloviť: tu sa písmenom Ъ, čiže grafickými prostriedkami

súčasného ruského pravopisu, grafematiky, znázorňuje istá gramatická vlastnosť – mäkkosť spoluhlásky нь na rozdiel od н (*стан*), tak ako to v českom pravopise robí „háček“ („mäkčeň“) medzi n a ň. Ale **čo je to v takom реж-ь**? A tak už pri elementárnom prepise [rež] je jasné, že to -ь nereprezentuje žiadnu hlásku, že je to v tomto slove len pravopisná tradícia a že teda nielen ляг – *lag*, ale ani режь – *rež*, žiadnu „koncovku“ nemajú: vlastne, že ich **koncovka je -o, nula**, rovnaká nula ako vo *встан-ь* – *vstaň*, pretože každý gramatický tvar musí mať aj **kmeň** – nositeľa **lexikálneho významu**, ale aj nejakého nositeľa **gramatického významu** – spravidla **koncovku**. A koncovkou môže byť alebo nejaká morféma tvorená vysloviteľnými alebo napísateľnými **fonémami** (*stukn-i*), alebo **absencia**, neprítomnosť akejkoľvek fonémy, nula. Ale vlastne aj tá nula je nositeľ významu – teda je to **nulová morféma** (broš-o, rež-o, lag-o), pretože v systémoch s uzavreným množstvom členov – a gramatických tvarov je vždy obmedzený počet (**tri** osoby, **sedem** pádov, **dve** či **tri** čísla...) – nula je rovnako hodnota, ako sú hodnotou prvky, vyjadrené pozitívne. Tak je nula napríklad aj v češtine koncovkou označujúcou genitív plurálu niektorých feminín a neutier: *ruk-a*, *ruk-u*, *ruk-ám* ...ale G.pl. *ruk*, t.j. *ruk-o* ..., *žen-a* – ale G.pl. *žen-o*, *hlav-a* – *hlav-o*, ... *měst-o* – *měst-o*... A do zápisu gramatického systému táto nula patrí tak isto, ako ostatné fonémy.

Z toho som urobil uzáver, že azbuku, bežné ruské písmo, spoločensky ustálené a teda konvenčné, treba pre výklad morfológického systému nahradiť **transkripciou**, ktorá konvenčné písmená nahradí symbolmi. Transkripciou, ktorá istým **dohodnutým spôsobom, symbolmi**, znázorní významonosné – a **len významonosné** prvky. Takou transkripciou je transkripcia **fonematická**.

V 1950 rokoch, keď táto koncepcia vznikala, bola vo fonologickej interpretácii ruštiny dlho otvorenou otázkou fonematickej hodnoty ruských **neprízvučných samohlások**. Vo väčšine fonologických škôl sa neprízvučné samohlásky pokladali za osobitné fonémy: tak malo základné dielo fonológie – N. S. Trubeckého v Prahe vydané *Grundzüge der Phonologie* – pre ruštinu päť prízvukných a tri neprízvučné vokalickej fonémy, M. Halle v amerických *Sound Pattern of Russian* mal päť prízvukných a päť neprízvučných foném, moskovské „akademické gramatiky“ v rôznych fázach operovali so „silnými“ a „slabými“ fonémami, kde jedny v istých pozíciách nahrádzajú tie druhé.

Túto situáciu zásadne rozriešila tzv. moskovská fonologická škola (Kuznecov, Avanesov) poznatkom – fakticky veľmi prirodzeným –, že v ruštine prízvuk, v **každom slove nutný**, ale **vždy jediný**, je vlastnosťou ruského slova ako takého, že teda nemôže existovať fonologická (významonosná) opozícia prízvukná fonéma oproti neprízvučnej, a že teda sú len rôzne **fonetické realizácie piatich ruských vokalickej foném v rôznych podmienkach**. – A mimo pochybnosti bolo to, že systém ruských spoluhlások, konsonantov, je v základe organizovaný fonematickou **koreláciou mäkkosti**, teda že pre väčšinu ruských spoluhlások existuje protiklad „tvrdá ~ mäkká“, ktorý môže rozlišovať ich význam: (*судá* [súdá] je N. pl. slova *судно* [súdnó] „loď“, kým *судá* [súdá], s mäkkým *ś*, znamená „sem“, podobne ako napr. české *dím* – *dým*, *tuhýk* – *tuhý* ap.

Na tomto poznatku som potom vybudoval tento výklad ruskej morfológie, ktorý sa tu publikuje prácou doc. Dr. phil. Markusa Gigeru, môjho bývalého poslucháča v Zürichu, **v českom znení** a taktiež **aktualizovaný** podľa súčasného stavu gramatického systému súčasnej ruštiny a aj podľa prípadných zmien výslovnosti, t.j. realizácie niektorých foném v niektorých postaveniach za tých vyše 50 rokov od napísania tejto knihy.

September 2017

Lubomír Ďurovič
profesor emeritus slovanských jazykov,
Lund

„Vielleicht finden Sie es in Bratislava in einem Papierkorb.“

Lubomír Ďurovič 1992 na otázku některých zvědavých curyšských studentů slavistiky, kde by tak mohli najít *Paradigmatiku spisovnej ruštiny*, která se nenacházela v tamních knihovnách

ÚVOD K PŘEPRACOVANÉMU VYDÁNÍ

Lingvistická výuka v rámci konkrétní filologie na univerzitní úrovni by měla spojit dva cíle: měl by to být výklad na vědeckém základě, ale zároveň by měl podpořit a usnadnit praktické ovládnutí daného jazyka. Toto spojení není vždy triviální. Vyučující může být vystaven výtkám, že jeho výklad je příliš teoretický, že nepřináší nic pro praktickou znalost daného jazyka a je to pouhá „věda z věže ze slonoviny“, ale také, že jeho výklad je pouze praktický, neodpovídá lingvistickým poznatkům o daném jazyce a „udělá z vysoké školy jazykovku“. Lavírování mezi touto Skylou a Charybdou není jednoduché. V tom je pro mě velký klad „Paradigmatiky spisovnej ruštiny“ Lubomíra Ďuroviče: dokáže otevřít oči, čtenář (posluchač) má pocit, že prohlédl, že už porozuměl, jak je to s těmi redukcemi vokálů v ruštině nebo s těmi četnými a zdánlivě různorodými koncovkami substantiv. V tomto smyslu jsem přesvědčen jak ze své zkušenosti posluchače, tak i vyučujícího, že stále platí, co napsal Ďurovič v úvodu původního vydání *Paradigmatiky* (v dalším P64):

„Táto kniha nie je elementárnou učebnicou ruského skloňovania a časovania. Pre jej pochopenie sa elementárne vedomosti z gramatiky a pravopisu už predpokladajú. Jej poslanie je skôr opačné: má zavrieť viac-menej nesystematickú predošlú prácu študenta nad formálnou morfológiou ruštiny tým, že sa snaží ukázať túto oblasť oprostenu od konvenčnej grafiky a zachytiť sám systém, t.j. tie črty, ktoré sa v spoločenskom vedomí (alebo skôr podvedomí) i vzájomne od seba odlišujú, i vzájomne držia a podmieňujú. Prostriedkom na to je i použitá fonologická transkripcia.“

Tento spôsob podávania ruskej, resp. akejkolvek inej paradigmatiky nie je v lingvistickej literatúre bežný a jeho pochopenie si bude vyžadovať nepochybne istú intelektuálnu námahu. Som však presvedčený, že na dnešnom štádiu tak lingvistického poznávania, ako i vývoja univerzitnej výuky u nás, je takýto krok zákonitý, pretože nám ukazuje hlbšie a výraznejšie podstatu vnútornej organizácie predmetu nášho poznávania – ruskej morfológie.“

(L. Ďurovič, *Paradigmatika spisovnej ruštiny*, Bratislava 1964, Úvod).

Jinými slovy, je to dílo, které je zároveň vysokoškolskou učebnicí i hluboce promyšleným vědeckým výkladem fonologického a tvaroslovného systému spisovné ruštiny, jak to konstatovali už i doboví recenzenti (Křížková 1965, 229; Isačenko 1967, 411; Mikluš 1968, 366, 370). Jde o koncepci, která ideálním způsobem spojuje fonologickou a morfológickou rovinu, je tak složitá, jak je to nutné, ale zároveň tak jednoduchá, jak je to možné, čili odpovídá požadavkům ekonomického popisu jazyka. Navíc je to koncepce, která je schopná vzbudit ve studentech zájem o systémově-lingvistický, strukturální pohled na jazyk, který je stále ještě vhodný a potřebný, zejména v oblasti fonologie a flexe. V tomto smyslu bylo a je možné pracovat s P64 bez výrazných omezení.

Zároveň naráží tato práce více než půl století po vydání někdy na některé problémy, které s kvalitou koncepce jako takové nijak nesouvisejí: citovaná literatura byla aktuální v době vzniku P64; jde o normativní literaturu z 50. let, zejm. o GRJa (1952), tedy akademickou gramatiku Vinogradovovu, o Ožegovův slovník (1953), o Avanesovovu Fonetiku a fonologii (1956) a o ortoepický slovník Avanesova a Ožegova (1959); viz podrobně P64 (21), resp. odstavec 0.421, pozn. 21 v tomto vydání. V řadě případů postoupil lingvistický výzkum dále, čili stav poznání je jiný, než v době vzniku P64. A samozřejmě se změnilo i akademické prostředí, kterému byla P64 určena, změnily se předpoklady, s nimiž se začínající studenti dostávají na filozofické fakulty, podstatnou část posluchačů tvoří dnes v českém prostředí nositelé ruštiny jako mateřštiny a změnilo se také postavení slovenštiny jako metajazyka vědeckých textů v tomto prostředí, což v neposlední řadě ztěžuje využívání srovnávacích odkazů na slovenštinu, které P64 obsahuje.

V této situaci se jevilo jako žádoucí mít k dispozici nové vydání P64 v takové podobě, která by nebyla pouhou reedicí, ani pouhým překladem, ale která by byla i reedicí i překladem, aktualizovaným (tedy i původním i novým) textem, který své výpovědi dělá na základě aktuální výzkumné a normativní literatury (pokud samozřejmě taková literatura existuje). Z toho vyplývaly následující kroky (srov. také Giger 2016):

1. zachování nejen koncepce, ale i úplného textu P64, s výjimkou některých drobných pasáží;
2. doplnění nebo nahrazení citované literatury;
3. prověření a aktualizování jednotlivých citovaných příkladů;
4. doplnění informací tam, kde jsou k dispozici nové poznatky;
5. některé technické změny, zejména způsob fonetického a částečně fonologického přepisu;
6. překlad přejetého původního textu do češtiny.

K bodu 1: v několika desítkách případů byly odstraněny menší části Ďurovičova textu. Jde zejména o následující typy případů: pasáže týkající se výuky ruštiny v Československu anebo na Slovensku v době vzniku P64 (např. P64, 6n., 67), pasáže pojednávající o použité normativní literatuře (např. P64, 23, 80), případy, kde informace uvedené v P64 neodpovídaly současným zdrojům kodifikace nebo evidenci v korpusech (např. o nemožnosti některých plurálních tvarů, P64, 49), drobné koncepční

změny v souvislosti s bodem 4 (viz níže). V některých případech byla informace posunuta (např. drobná pasáž P64, 27n. o výslovnosti /o/ po měkkém konsonantu v koncovkách). V řadě případů byly vynechány další hierarchizační znaky (1., 2. etc., a), b) etc., α), β) etc., které jdou v P64 paralelně k základnímu očíslování kapitol a odstavců (srov. např. 0.532.11 1., 0.532.12 2., P64, 31n.; 1.511.11 a), 1.511.12 b), P64, 68n.; 1.511.21 a) α), 1.511.21 a) β), P64, 73; 1.511,1 A., 1.511,2 B., 1.511,3 C., P64, 67–80), v těchto případech se zde používá pouze základní očíslování kapitol a odstavců a byly přizpůsobeny i vnitrotextové odkazy. Byla ovšem zachována prakticky celá struktura P64, čili jednotlivé kapitoly a očíslované dílčí odstavce odpovídají přesně původnímu vydání; jediné výjimky jsou odstavce 0.423, 0.514,4, 1.121 a 2.313 původního textu, které byly sloučeny s předchozími odstavci. Pokud byla připsána část textu, která musela být očíslována (kapitola či odstavec), pak stojí vždy na konci odpovídajícího stupně hierarchie, tak aby se číslování následujících částí oproti původnímu textu neměnilo. Nejčastěji stojí doplněná informace v poznámkách.

K bodu 2: původní seznam literatury byl do nového vydání integrován, protože se na několika místech jeví jako žádoucí odkázat na původní literaturu, nicméně její citování už je jen okrajové. Oproti původnímu seznamu byl seznam literatury doplněn o více než 120 položek, jedná se – pochopitelně – o všechny položky, které vyšly později než P64.

K bodu 3: prověření a aktualizování jednotlivých citovaných příkladů bylo nejsložitějším a nejnáročnějším úkolem v rámci přepracování textu. I když vlastní tvarosloví je celkem stabilní a měnilo se za uplynulých více než 50 let pouze okrajově, u jednotlivých slov, častokrát i pouze v hodnocení variabilních tvarů (srov. ale např. 6.661,22), došlo k řadě posunů v oblasti výslovnosti, nejvíce přízvuku. Zde některé změny byly větší a vyžadovaly si rozsáhlejší zásahy do textu, srov. 1.525, 2.242, 6.662, 6.673 aj. Přestože bylo použito množství kodifikačních děl a další lingvistické literatury, bylo zcela nevyhnutelné omezit systematické prověřování na jisté autory a díla. Byly to zejména poslední akademická mluvnice (RG-M 1980), práce Kasatkinovy (Kasatkin 2003, Kalenčuk/Kasatkin/Kasatkina 2012) a Zaliznjakův podrobný slovník gramatických tvarů (2003, 2008).

K bodu 4: v několika případech byly provedeny menší zásahy do původní koncepce P64. Nejdůležitější je změněná fonologická interpretace ruských dlouhých měkkých sykavek [j:] a [ʒ:], které jsou v P64 (např. 19) – v souladu s tehdejší literaturou – uvedeny jako samostatné fonémy, zde jsou však interpretovány jako bifonematická spojení, čímž je zohledněna rozsáhlá literatura, která o této otázce mezitím vznikla (viz 0.532,14). Drobnější změnou je otázka značení měkkosti konsonantu před neutralizační pozicí /i₃/ (a na morfematickém švu /i₁/), viz k tomu 532,25. V několika případech byly do textu doplněny informace, pro něž původní text P64 odkazoval na literaturu; týká se to zejména otázky neutralizace korelace palatalizovanosti ve skupinách konsonantů (0.532,11) a tvoření pasiva (6.675), resp. vidových párů (6.7), kde P64 předpokládala do jisté míry komplementární fungování u čtenáře s pracemi A. V. Isačenka (1954, 1960), které ovšem dnes už není samozřejmé. Kromě toho se však musel na textu odrazit i technický posun v lingvistice: v době korpusů (a internetu) se

pohled na variabilnost tvarů, na jejich existenci či neexistenci nutně mění, v mnoha případech byly proto k textu dopsány další informace, někdy z odborné literatury (viz např. 6.671,3 o „futuračním“ příčestí), ale zejména o frekvenci v Ruském národním korpusu (NKRJa), ať z literatury nebo z vlastních rešerší. Tyto informace se zpravidla nacházejí v poznámkách (jejichž počet tím výrazně vzrostl), ale samozřejmě byly v souvislosti s tím často nutné i drobné úpravy formulací původního textu. Tím se do jisté míry posunul i charakter celé knihy, která vedle svého poslání vysokoškolské učebnice hláskosloví a tvarosloví moderní spisovné ruštiny má nyní silněji rysy výzkumné monografie přinášející i vlastní vklad do bádání o svém předmětu. Nicméně prohlubuje se tím vlastně jen vlastnost, kterou P64 už měla od začátku v sobě, totiž že byla výrazně orientována na materiál, na jeho co neúplnější podání (viz Isačenko 1967, 407).

K bodu 5: oproti systému fonetické transkripce použitému v P64, který byl založen na západoslovanské latině, doplněné o některé znaky (tehdejší podoby) systému IPA, se jevilo jako žádoucí používat důsledně systém IPA (viz 0.522). Toto rozhodnutí – byť v podstatě ryze technického charakteru – si vyžádalo vzhledem k velkému počtu fonetických transkripcí v textu poměrně rozsáhlé změny (např. slovo *шоколад*, přepsané v P64 jako [šəkɫa•t], se nyní přepisuje jako [ʂəkɫʰat]). Částečně se nyní značí fonetické jevy, které se v původním fonetickém přepise nezohledňovaly (např. rozlišování mezi [u] pod přízvukem a [ʊ] mimo přízvuk, některé varianty vokálů mezi dvěma měkkými konsonanty, velárnost [ʰ]). Fonetický přepis je v aktualizovaném textu podrobně popsán, odůvodněn a opatřen starší i aktuální literaturou. U fonologické transkripce došlo jen k mírné adaptaci, používají se lomítka a minuskuly místo verzál, měkkost konsonantů se značí čárkou vedle konsonantu místo čárky nad ním, takže *лазером* se místo LA•GEŘ•OM nyní přepisuje /láger,-om/; užívání západoslovanské latinky zde bylo zachováno. Zachován byl rejstřík slov použitých jako příklady, který má i P64, byl však doplněn o rejstřík lingvistických termínů a o rejstřík citovaných autorů. Každý očíslovaný odstavec byl na rozdíl od původního textu opatřen titulem a uveden v obsahu. Text byl doplněn dvěma shrnutími, jedním v němčině a jedním v ruštině.

K bodu 6: veškeré slovenské překlady citovaných ruských slov z P64 byly nahrazeny českými, podle VRČS. Případné paralelní překlady do češtiny, které P64 v řadě případů obsahuje (tam, kde autor musel mít pochybnosti o srozumitelnosti slovenského ekvivalentu pro českého čtenáře), byly ponechány. V řadě případů (ca. 150) byl doplněn překlad u slov, u nichž ho P64 neuvádí.

Zcela nové kapitoly a odstavce jsou oproti původnímu textu P64 části 0.516, 0.522, 0.532,14, 6.671,3, 6.675 a 6.7. Dopsána je i velká část poznámek, částečně nebo úplně přejaty z původního textu byly poznámky 1, 4–8, 11, 12, 15, 21, 53, 54, 60, 68–74, 78, 80–82, 86–92, 95, 96, 99, 106, 113, 120, 121, 124, 125, 128, 134, 135, 141, 143–146, 148–150, 155, 157, 160, 226, 233, 243, 258, 263, 278, 283, 285, 286, 288–291, 293–298, 313, 316, 328, 370, 372, 375, 376, 394, 401, ostatní jsou doplňky. Celkově se zvýšil objem textu oproti původní P64 ca. o 30%.

Text, který zde překládáme, je tedy dosti specifický: není to jen překlad a reedice, i když je i jedním i druhým, původní text je ale navíc aktualizován a doplněn vzhledem

k dnešnímu stavu spisovné ruštiny, jak se jeví v lingvistické literatuře a v textech. Něco takového by nebylo možné, kdyby původní autor k tomu nedal svolení a kdyby tento proces neprovázel neustále svým živým zájmem a ochotou přečíst si další a další části textu a v neposlední řadě zvážit přiměřenost zásahů do svého díla. Za toto všechno jsem prof. Lubomíru Ďurovičovi upřímně vděčný. Zároveň děkuji Mgr. Janě Kockové, Ph.D., která redigovala konečný český text, a Mgr. Aksaně Schillové, která nejen připravila první verzi velké části textu, ale upozorňovala také v četných případech na nutné úpravy textu vzhledem k současnému stavu spisovné ruštiny. Bez jejich podpory by tento text nevznikl. Děkuji také Bc. Ekaterině Fědorové a Mgr. Ekaterině Anan'evé za starost o ruské shnutí. Jsem zavázán všem třem recenzentům, kteří byli ochotní věnovat svůj čas tomuto nelehkému dílu, a Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, která vznik této práce v roce 2015 podpořila projektem „Nová Paradigmatika spisovné ruštiny“, Rozvojové prostředky FF UK, č. 23606201. V neposlední řadě děkuji své manželce Miriam a našim dětem za trpělivost se mnou v letech vzniku této práce.

Praha, leden 2018
Markus Giger

OBECNÁ ČÁST

O.1 DEFINICE PARADIGMATIKY

Paradigmatika je součástí morfologie (tvarosloví): jejím předmětem je pro jednotlivé slovní druhy registrování systému jejich gramatických tvarů, popis jejich formální výstavby a zkoumání formálních vztahů mezi nimi. Nepatří tedy do paradigmatiky učení o gramatických kategoriích, o významu a funkci gramatických tvarů: to je předmětem morfologické sémantiky („významosloví“) nebo syntaxe. Paradigmatika a morfologická sémantika tvoří spolu morfologii: v jejím rámci se paradigmatika zabývá výrazovou stránkou (formou) a morfologická sémantika významem stejných jednotek – gramatických tvarů. Pro ucelený pohled na gramatické fungování slov je tedy potřebné zkoumat je z obou hledisek, z hlediska výrazové stránky i z hlediska významu. Pro některé účely si však můžeme – aniž bychom zapomněli, že to je jen jedna stránka věci¹ – vzít z toho celku jen jednu jeho část – a speciálně se jí věnovat: v našem případě budeme takto postupovat s paradigmatikou (tedy s výrazovou stránkou) jednotlivých flektivních slovních druhů v současné ruštině. Výrazová stránka jazyka je eminentně důležitá jak z hlediska teoretického (např. pro automatizovaný překlad), tak z hlediska praktického (např. pro budoucí učitele nebo překladatele). V neposlední řadě má paradigmatika velký význam pro jazykovědnou část filologického studia, protože zde je neobyčejně zřetelně vidět, jak je jazyk systémem, jak se jeho složky drží a podmiňují.

O.2 PARADIGMA, LEXÉM

Paradigma je souhrn všech gramatických tvarů daného slova. Např. je pro ruské substantivum paradigma tvořeno šesti pádovými tvary v singuláru a šesti v plurálu, dohromady dvanáct tvarů. V češtině je pádových tvarů sedm. Gramatické tvary jsou realizací jistých gramatických kategorií, jimiž jsou slovní druhy jako takové konstituovány. Proto je počet a druh tvarů pro každý jednotlivý slovní druh stálý. Např.

---

1 Pro rozbor gramatického významu jednotlivých tvarů srov. Isačenko (1960), o němž se tato práce v mnohém opírá, dále RG-P (1979), RG-M (1980).

má substantivní paradigma v ruštině dvanáct tvarů, adjektivní paradigma 24 tvarů (maskulinum, femininum, neutrum, plurál), české adjektivní paradigma má oproti tomu 27 tvarů,² protože v Npl je protiklad životnosti v mužském rodu (*pěkní – pěkné*) a neutrum má také zvláštní tvar pro Npl a Apl (*pěkná*). Jednotlivá slova každého slovního druhu mohou sice mít některá omezení při tvoření tvarů (slovesa jako *победить, убедить* netvoří z formálních důvodů 1sg prez., slovesa jako *печь, мать, ждать, нучать* netvoří přechodník přítomný, substantiva pojmenovávající abstrakta netvoří ze sémantických důvodů plurál), ale převážná většina slov má plné paradigma, které je pro daný slovní druh typické.

Z definice gramatického tvaru (Isačenko 1954, 42, 45; Zaliznjak 1967, 19–22; Mel'čuk 1993, 102, 355n.) vyplývá, že všechny tvary paradigmatu mají totožný lexikální význam: k tomuto základnímu významu přidává každý tvar svůj význam gramatický.

O.21 VZOR

Vzor je slovo s paradigmatem, typickým pro jistý flektivní (skloňovací, časovací) typ. Se vzory se pracuje obzvlášť v praktické jazykové výuce a slouží k tomu, aby bylo jednodušší si podle nich u nových neznámých slov utvořit kterýkoliv žádoucí tvar. Výběr vzoru (tedy konkrétního slova s typickým paradigmatem) pro jistý typ flexe, obsahující často stovky nebo tisíce slov, závisí na různých lingvistických i metodických zřetelích. Mezi vyhovujícími slovy je výběr konvenční. Proto je třeba si v každé učebnici zapamatovat rozsah typu flexe, který je reprezentován daným vzorem.

O.22 LEXÉM

Každé ohebné slovo existuje v rovině jazykového systému jako koexistující soubor tvarů (lexém), ze kterého se pro konkrétní výpověď, tedy v rovině řeči, používá jako představitel celého tohoto lexému jeden tvar (rusky *словоформа*). Je to tvar vyžadovaný – zjednodušeně řečeno – kontextem (např. se pro spojení s předložkou *без* z lexému *мальчик, мальчика, мальчику, мальчике...* vybírá podle kombinačních pravidel ruštiny tvar *мальчика* nebo *мальчиков*; mezi těmito dvěma tvary se volí jeden nebo druhý podle požadovaného významu; podobně se pro funkci podmětu vybírá nominativ atd.). Lexém s celým paradigmatem tedy poznáme jenom prostřednictvím jednotlivých tvarů, prostřednictvím jejich konkrétního použití v různých kontextech.

2 To za předpokladu, že nepočítáme vokativ, který u adjektiva nikdy nemá specifický tvar. Pro pokus o kvantitativní charakteristiku českého deklinačního paradigmatu srov. Sgall (1960).

0.3 MORFÉM

U každého slova v jazycích, jako jsou ruština nebo čeština, si lze položit otázku, zda je z hlediska významu ještě dále rozložitelné (zda je možná další segmentace na menší jednotky nesoucí význam) nebo nikoliv. Jsou slova, v nichž při synchronním rozboru už není možné odhalit nižší významonosné jednotky, není tedy možné je dále segmentovat na jednotky nesoucí význam: taková jsou např. české *zase*, *zítra* apod. Avšak ve všech ohebných a také v mnoha neohebných slovech je dělitelnost velmi zřetelná. Když srovnáme např. slovo *hlava* s *hlavička*, *hlavolam*, *hlavový*, *hlavičkovat*, tak vidíme, že ve všech se opakuje skupina *hlav-*, která ve všech čtyřech slovech nese stejný lexikální význam, pojmenovává jistou část těla, přičemž nijak nepředurčuje příslušnost k některému slovnímu druhu: o té rozhodují až další části slova. Na druhé straně zůstává v slově *hlava* element *-a*, který sám žádný lexikální význam nenese, zato jednoznačně zařazuje element *hlav-* mezi substantiva, do jistého skloňovacího typu, a signalizuje – na pozadí jiných elementů, které na stejném místě mohou vystupovat (*hlav-y*, *hlav-ě*, *hlav-u*, *hlav-ám...*) – celkem jednoznačně tvar Nsg, tedy nese význam gramatický.

Ani *hlav-*, ani *-a* už nemůžeme dále dělit na menší významonosné elementy. Takovéto nejmenší, dále sémanticky nedělitelné elementy nesoucí nějaký lexikální či gramatický význam se nazývají morfémy.

0.31 LEXIKÁLNÍ MORFÉM (SEMÉM) A GRAMATICKÝ MORFÉM (FORMÉM)

Morfém může být totožný se slovem (*opět*, *včera*), anebo může tvořit slovo, resp. tvar slova teprve v kombinaci s dalším morfémem (*hlav-a*, *slov-em*, *strom-u*).

Jak jsme viděli, existují morfémy nesoucí lexikální význam a morfémy nesoucí gramatický význam. Morfémy nesoucí lexikální význam se někdy nazývají sémémy, morfémy nesoucí gramatický význam se někdy nazývají formémy.

Další dělení sémémů na morfémy základové (*hlav-*) a morfémy odvozovací (*-ičk-*, *-ov-*) je věcí lexikologie, tj. stojí mimo paradigmaticku.

Vzhledem k tvoření tvarů tvoří všechny sémémy spolu kmen slova.

0.32 SYSTÉM FORMÉMŮ, NULOVÝ MORFÉM

Formémy (anebo koncovkové morfémy) – poněvadž signalizují určité gramatické významy – existují vždy v určitých uzavřených systémech (jak jsme viděli, gramatických tvarů je v každém slovním druhu určitý omezený a přitom konstantní počet). Tak např. existuje slovesná koncovka */-iš₂/* (*-ишь*) v uzavřeném systému a tedy v protikladech s koncovkami */-u/*, */-it₂/*, */-im/*, */-it_{1i3}/*, */-at₂/* (*-y/-ю*, *-um*, *-um*, *-ume*, *-am/-ям*). Jinými slovy, každý kmen, který se kombinuje s koncovkou */-iš₂/* (*-ишь*), se kombinuje i s kteroukoliv jinou z těchto koncovek (formémů).

Z toho vyplývá, že jeden z gramatických významů signalizovaný takovýmto uzavřeným systémem formémů může být dostatečně signalizován i nepřítomností formémů. Tedy materiální nepřítomnost formému v takovém případě nese gramatický význam stejně, jako kdyby tam formém materiálně byl. Tak signalizuje např. v rámci jmenných tvarů adjektiv nepřítomnost koncovky (*нов*) mužský rod oproti koncovkám *-а*, *-о* pro ženský a střední rod (*новá, ново*), stejně jako ve složených tvarech materiální koncovka v *новыи* oproti koncovkám v *новая, новое*. Poněvadž je zde nepřítomnost morfému nositelem gramatického významu, je i taková nepřítomnost morfémem (formémem) a nazýváme ji nulovým morfémem, nulovým formémem nebo nulovou koncovkou.

0.321 KONCOVKY A TVAROTVORNÉ SUFIXY

V ruské gramatické tradici se formémy dělí podle toho, zda signalizují gramatickou závislost daného slova na nějakém jiném slově téže výpovědi (tj. syntagmatický vztah), nebo nikoliv. Např. ve spojeních *новый дом* nebo *дом отца* signalizují koncovky *-ый, -а* závislost slov *новый* (*-ая, -ое*), resp. *отец* na slově *дом*. Pouze takové formémy se nazývají koncovkami (*окончание*). Oproti tomu nevyjadřuje např. formém *-е* v komparativu nebo formém *-л-* v préteritu (přesněji řečeno v *l*-ovém tvaru, viz 6.66) vztahy k jinému slovu téže výpovědi, ale gramatický význam, platný na pozadí jiných tvarů stejného lexému, tj. na pozadí jevů, které jsou v dané výpovědi nutně nepřítomné: např. je *красивее* komparativem jenom na pozadí pozitivu *красивый* a superlativu *самый красивый*, *я делал* je préteritem jenom na pozadí prezentu *я делаю* a futura *я буду делать*. Takovéto formémy se nazývají tvarotvorné sufixy (*формообразующий суффикс*).³

Podle povahy daného tvaru se může na tvarotvorný sufix vázat dále ještě i koncovka: např. signalizuje v tvaru *она делала* tvarotvorný sufix *-л-* (spolu s osobním zájmenem) préteritem a k němu se jako ukazovatel shody (*согласование*) s podmětem připojuje koncovka *-а*. Podobně je v syntagmatu *к упавшему мальчику* morfém *-вш-* tvarotvorný sufix, jimž se tvoří příčestí minulé činné, a *-ему* je koncovka ukazující shodu, tj. gramatickou podřazenost dativu *мальчику*.

3 Takto např. GRJa (1953, 17). RG-M (1980, 125, 129) používá termín *флексия* místo *окончание* a *словоизменительный суффикс* místo *формообразующий суффикс*. KRГ (1989, 25) používá pro koncovku a (případný) tvarotvorný sufix dohromady shrnující termín *словоизменительный формант*. Pro češtinu definuje tvarotvorný formant podobně EŠČ (2002, sv. formant tvarotvorný). Podle této definice je to „[g]ramatická složka slovního tvaru, (...) je buď nečleněný, tvořený jedním morfem (...), nebo lineárně rozčlenitelný na několik morfů. Obligatorní složkou je tvarová koncovka (...)“. Mezi morfy, které nejsou koncovkami, ale jsou součástí tvarotvorného formantu, řadí EŠČ kmenotvorné přípony (hlavně u sloves), „nekoncový gramatický afix pro tvoření příčestí“ a příponu II. stupně (u adjektiv a adverbů). Podobně mluví MČ (2: 254, 411n.) o tvarotvorném formantu jako celku všech gramatických afixů, který se dál člení na koncové a nekoncové gramatické přípony (sufixy).

0.33 FORMÁLNĚ ODDĚLITELNÉ ELEMENTY BEZ VÝZNAMU

Na druhé straně existují v slovech i takové formálně oddělitelné (segmentovatelné) hlásky nebo skupiny hlásek, které žádný význam nenesou, a proto je nelze pokládat za morfémy. Jsou to zejm. pohyblivé vokály (*známka, znám+e+k*) a elementy rozšiřující kmen (*мать, G мат+ер+у*).

0.34 MORFEMATICKÝ ŠEV

Místo, kde se ve slově stýkají dva morfémy, se nazývá morfemický šev (морфемный шов). Na morfemickém švu platí často jiná kombinatorická pravidla než uvnitř morfému. Tak bývá např. v ruštině vokál /a/ mimo přízvuk po měkkých konsonantech realizován jako [ə], ačkoliv uvnitř morfému v tomto okolí vystupuje jako [ɪ]: *медведям* [mʲɪˈdʲvʲedʲɐm] (srov. pod přízvukem *рублём*), ale *взяла* [vzʲɪˈla] (srov. pod přízvukem *взяты* [ˈvzʲɛtʲ]). Srov. blíže 0.532,23.⁴

0.4 SIGNALIZOVÁNÍ PROTIKLADŮ

Každý gramatický tvar, stejně jako každé slovo, může vyjadřovat nějaký význam pouze tím, že se nějak liší od jiných gramatických tvarů, resp. od jiných slov: říkáme, že stojí v protikladu (opozici) k jiným tvarům, resp. slovům. Jazykový systém je souhrn takovýchto opozic.

V rovině významu (a tam je ještě další rozdíl mezi významem lexikálním a gramatickým) mají opozice zvláštní charakter a zde se jimi zabývat nebudeme. Stačí uvést,⁵ že mezi členy, které stojí v opozici, zhruba řečeno jeden má určitý vyhraněný význam (silný nebo příznakový člen), druhý (slabý nebo bezpříznakový člen) má širší významovou škálu, která zahrnuje tak nějaký další význam, jak i význam silného členu. Např. tvar minulého času vyjadřuje, že děj se odehrál před okamžikem výpovědi a jenom to: tvar přítomného času oproti tomu má sice i svůj speciální prezenní význam, ale zároveň může vyjádřit i děje minulé (historický prezens) apod., tj. izolovaně, bez kontextu, prezenní tvar neříká nic o tom, jaký význam má. Schéma této opozice je „A – nic o A“.

Ve výrazové rovině, o kterou v této práci půjde, jsou protiklady jednodušší: stačí, když se jeden tvar (slovo) od jiného natolik odlišuje, aby to mluvčí daného jazyka byli schopni registrovat svými smysly jako rozdíl. Např. každý roditelý mluvčí češtiny

4 V P64 (10) se ilustruje působení morfemického švu chováním obstruentů před likvidami (/m/, /n/, /r/, /l/) a /v/ a /j/ ve slovenštině: na morfemickém švu je jejich opozice neutralizována (je možné pouze [ˈzmoɪaʃ] *zmoɪaʃ*, kdežto česky je *smotat* i *zmotat*). Uvnitř morfému to neplatí, tam vystupují před uvedenými konsonanty i znělé i neznělé obstruenty: *smotana, zmotak* jako č. *smetana, zmotak*.

5 Srov. k tomu Trubetzkoy (1931, 97n.), Jakobson (1932, 74–84), Isačenko (1961, 39–41), nověji Battistella (1990), Melčuk (1996, 227n.).

bezpečně registruje rozdíl mezi *krov* a *kroj* nebo *dav* a *dal*. Kdybychom však na konci slova *krov* nebo tvaru *dal* vyslovili měkké (palatalizované) [fʲ], resp. [lʲ], rodilí mluvčí češtiny by to sotva postřehli, nanejvýš by to považovali za neobvyklou výslovnost. Stejný rozdíl ([f] – [fʲ], [t] – [tʲ]) stačí rodilému mluvčímu ruštiny na rozlišení dvou slov: *кров* ‚střecha‘ a *кровь* ‚krev‘, *дал* ‚(on) dal‘ a *даль* ‚dálka‘. V dalším se budeme zabývat jen opozicemi ve výrazové rovině.

0.41 FONÉM

Slova nebo tvary téhož slova se v češtině nebo v ruštině vzájemně odlišují v první řadě různým zvukovým složením. Např. tvary *льды* a *льды* se od sebe liší tím, že při totožné podobě kmene *льд-* [lʲd-] je koncovkou jednou hláskou [u], jednou hláskou [i]; tvary *школа* a *школ* se od sebe liší tím, že při stejném kmene je v jednom z nich koncovkou hláskou [ə], v druhém koncovka žádnou hlásku neobsahuje (je nulová).

0.411 HLÁSKA A FONÉM

Když mluvíme o „zvukovém složení“, musíme rozlišovat rovinu konkrétní promluvy a rovinu jazykového systému. Jak je známo z fonetiky, každá konkrétní promluva se skládá z hlásek (např. [lʲdu], [lʲdi]...). Konkrétní promluvy, pokud mají být srozumitelné všem členům daného jazykového společenství (tedy všem lidem mluvícím rusky, česky atd.), jsou však možné pouze na základě toho, že jsou realizací prvků jazykového systému existujícího jednotně ve vědomí celého tohoto společenství, v zásadě stejně ve vědomí každého jeho člena. Nejmenší části slova, jimiž se ve vědomí nějakého jazykového společenství, tedy v jeho jazykovém systému, mohou od sebe odlišovat dva morfémy nebo dvě slova (přesněji řečeno: výrazová stránka dvou morfémů nebo slov), se nazývají fonémy. V češtině jsou fonémy např. /v/, /j/ a /l/, protože jejich pomocí se v jazykovém vědomí mluvčího češtiny od sebe liší slova jako *krov* a *kroj*, *dav* a *dal*. Stejně se liší pomocí fonémů /v/, /j/ a /l/ v ruštině gramatické elementy ve tvarech *сделав* (přechodník minulý, *депричастие прошедшего времени*), *сделал* (minulý čas) a *сделаи* (imperativ). Ovšem v ruštině jsou samostatnými fonémy i /v/ a /v,./ nebo /l/ a /l,./, protože existují dvojice jako *кров* a *кровь* nebo *дал* a *даль*, které každý rodilý mluvčí ruštiny bezpečně rozlišuje jako dvě slova.

V dalším výkladu budeme fonémy zapisovat latinkou a mezi lomítky, např. rusky /dom/ (*дом*), česky /dúm/ (*dům*), fonetický zápis bude v hranatých závorkách a pomocí znaků Mezinárodní fonetické transkripce (MFT, International Phonetic Alphabet, IPA), např. [ˈdom], [ˈduːm] (pro přehled viz 0.522).

Konkrétní výpovědi skládající se z konkrétních hlásek jsou tedy možné pouze díky existenci nadindividuálního jazykového systému společného celému určitému jazykovému společenství. A zase jazykový systém existuje (a je také poznatelný) jen v konkrétních promluvách, které jsou jeho smyslově (sluchem, zrakem, v případě Braillova písma pro nevidomé i hmatem) vnímatelnými realizacemi.

Budeme-li dále hovořit o nejmenších jednotkách v rovině konkrétních promluv, budeme mluvit o hláskách; pokud budeme hovořit o nejmenších jednotkách v rovině jazykového systému, budeme mluvit o fonémech. Každé konkrétní vyřčené slovo se skládá z určitých hlásek; slovo jako část jazykového systému se skládá z určitých fonémů, má určité fonemické složení. Slova nebo tvary slov se tedy mohou v rovině konkrétních promluv od sebe lišit hláskami, v rovině jazykového systému však fonémy.

0.412 VARIANTY FONÉMU, NEUTRALIZACE

Fonémy, tedy hodnoty existující ve vědomí mluvčích, se realizují v konkrétních jazykových projevech hláskami (zvuky artikulovanými určitým způsobem). Jeden foném se může za různých podmínek realizovat různými hláskami (alofony). Když se např. foném /n/ z českého morfému /rán-/ (ve slově *rána*) dostane do postavení před velární plozivní foném (např. /k/ v deminutivním sufixu /-k-a/, tak se realizuje jako velární [ŋ], tedy ['raŋka] *ranka* (viz Palková, 1994, 119, Krčmová 2006, 89). Jinde, kde výslovnost fonému /n/ není ovlivněna okolím, se vyslovuje jako alveolární [n]. Vidíme tedy, že foném /n/ se realizuje dvěma hláskami, [n] a [ŋ]. Realizace [n] nastává tehdy, když není ovlivněna okolím, realizace [ŋ] nastává tehdy, když se /n/ dostává do postavení před velární plozivu, tj. za foneticky přesně definovatelných podmínek.

Poněvadž realizace [n] není ovlivněna žádnými fonetickými činiteli, nazýváme ji základní nebo nepodmíněnou realizací fonému /n/.⁶ Realizaci [ŋ], poněvadž je podmíněna určitými fonetickými činiteli ve svém okolí, nazýváme podmíněnou nebo kombinatorní nebo poziční variantou (kombinatorní nebo pozičním alofonem) fonému /n/. Vymezení fonetických činitelů, za jejichž působení vzniká kombinatorní varianta, nazýváme fonetický zákon.

0.412,1 JEDNOZNAČNĚ IDENTIFIKOVATELNÉ VARIANTY

Některé fonémy se (v určitém daném jazyce) realizují takovými hláskami, které vždy jednoznačně umožňují identifikovat daný foném: jsou to takové fonémy, jejichž realizace nikdy nemají protiklady neutralizované (viz 0.412,2). Tak se např. v ruštině foném /x/ před znělým obstruentem realizuje znělým [χ] (*настух бы уёл* [pʌˈstuχbɨˈʂoʃ]), před /e/ nebo /i/ palatálním [xʲ] (*хитрый*), v ostatních postaveních velárním

6 Pražský lingvistický kroužek určil pojem „základní varianta fonému“ (na rozdíl od podmíněné nebo kombinatorní), viz „Projet de terminologie phonologique standardisée“ (1931). Palková (1994: 124) píše „základní varianta“, kterou je „ta, jejíž vlastnosti jsou nejméně závislé na vlastnostech hláskového okolí a která sama obsahuje nejvíce relevantních vlastností charakterizujících daný foném.“ Krčmová (2006, 89) má „základní alofon (základní realizace fonému)“, který definuje tak, že „realizuje maximum diferencujících vlastností fonému a je jen minimálně závislý na okolí. Je pro účastníky komunikace typickým reprezentantem fonému a při popisu se vychází z jeho artikulačních a akustických vlastností.“ Kasatkina (2003, 101) mluví o „dominantě“ («фонема реализуется своим основным представителем – доминантой»), resp. variantách: «Все звуки реализующие фонему (...) называют и обобщенно – вариантами фонемы или аллофонами.»

[x]. Ale poněvadž se žádný jiný ruský konsonant za žádných okolností⁷ nerealizuje ani jako [x], ani jako [xʲ], ani jako [ɣ], svědčí přítomnost kterékoliv z těchto hlásek o fonému /x/. Podobně se např. ruské /u/ může v rámci kodifikované výslovnosti spisovného jazyka realizovat pouze hláskami [u], [u], [ʊ], [ʊ] které nikdy nemohou být realizacemi žádného jiného fonému (viz 0.532,2).

0.412,2 NEUTRALIZACE

Ovšem v jazyce mohou nastat i případy, kdy jsou kombinatorickými variantami dvou fonémů tytéž hlásky, což znamená, že z takovýchto realizací nelze zjistit fonemické složení daného slova. Tento jev, nerozlišení realizací určitých fonémů za jistých kombinatorických podmínek, se nazývá *neutralizace* (např. neutralizace protikladu /t/ – /d/, neutralizace protikladu /a/ – /o/ apod.).

Tak se české /s/ v postavení před znělou souhláskou realizuje jako [z], např. *sbírat* ['zbi:rat], v ostatních postaveních, před pauzou a před neznělou souhláskou, jako [s], např. *nos* ['nos], *noste!* ['noste]. České /z/ se v postavení před pauzou a před neznělou souhláskou realizuje jako [s], např. *vůz* ['vu:s], *vozte!* ['voste], v postavení před znělou souhláskou ale jako [z], tedy *vozba* ['vozba].⁸ To znamená, že v pozici před znělými i neznělými souhláskami (obstruenty) a také před pauzou splývají foneticky příslušné kombinatorické varianty fonémů /s/ a /z/ (jako i všech ostatních znělostně párových konsonantů), jinými slovy /s/ a /z/ se zde ve výslovnosti nedají rozlišit. To platí pro všechny české znělostně párové souhlásky.⁹ Podle tohoto fonetického zákona se např. morfém /plod-/ realizuje před pauzou (v tvaru *plod*) jako [plot] a splývá pak s jednou z možných realizací morfému /plot-/ [plot] (tedy *plot*).

Poněvadž však i přes výslovnost [plot] zůstává zachován lexikální význam morfému /plod-/ (což by se nestalo při výslovnosti *[mlot], *[prot], *[plet], *[plom] ap.), jsme oprávněni tvrdit, že tento morfém zůstal totožný s těmi jeho realizacemi, kde je [d] (*plodu*, *s plodem*, *plody* atd.), a že změna jeho realizace vynucená fonetickými zákony nezměnila jeho fonemické složení.

Je-li tomu tak, pak jsme oprávněni pro zjištění fonemického složení zastřené neutralizacemi vzít tentýž morfém v postavení, v němž je hledaný foném v postavení maximálního rozlišení (v silné pozici). Např. jsme oprávněni pro vyjasnění případů

-
- 7 Jistý problém představují pouze slova *мяжкѹи* a *лѣжкѹи*, v nichž vystupuje [xʲ], které, zdá se, odpovídá fonému /g/. Ščerba (1983, 38) upozorňuje na to, že [ɣ] se někdy uvádí jako foném ruštiny na základě malé skupiny slov církevněslovanského původu, jejichž výslovnost byla ovlivněna ukrajinštinou: *бог* (v nepřímých pádech *бога*, *богу* atd., v nominativu je na konci slova nezněl [x]), *зосподоу*, *благо* a několik málo dalších. Tato výslovnost je ovšem už zastaralá (Ščerba ji označuje za „пережиток старого литературного произношения“, který mládež už nezná) a v každém případě variantní (všude je možné i [g], resp. – v Nsg slova *бог* – [k], byť poslední se ortoepicky nedoporučuje). Srov. k tomu Avanesov (1987, 669), Kasatkin (2003, 181n.). Už Ščerba konstatuje, že etablování zvláštního fonému /ɣ/ ve spisovně ruštině na základě těchto slov není na místě, dnes to platí pochopitelně o to víc.
- 8 P64 (14) ukazuje ilustrativní příklad ze slovenštiny: před klitiky začínajícími na sonóru jsou tam obstruenty znělé (*nos ma*, *voz ma* se [z]). Opozice znělosti je tím stejně neutralizována, jako kdyby vystupoval pouze neznělý konsonant.
- 9 Viz Palková (1994, 133, 263), Krčmová (2006, 162n.).

s neutralizovaným protikladem znělosti vzít postavení, v nichž stojí zjišťovaná hláska před vokálem, tedy např. *plodem* ['plodem], *plody* ['plodi].

K tomuto postupu jsme nuceni tím, že v našich jazycích existují kombinatorní varianty, které jsou zvukově totožnou realizací dvou v systému jednoznačně odlišených fonémů.

Protože se těmito postupy zkoumá podíl fonémů na výstavbě morfémů, nazývá se takovýto přístup k určování fonematického složení slov někdy přístupem „morfolo-
logickým“. Jedná se o termín N. S. Trubeckého, zakladatele fonologie, utvořený zkrácením z „morfofonologie“. V ruštině se používají termíny „мор(фо)фонематический, мор(фо)фонологический“ (srov. RG-M 1980, 140, LĚS 1990, 315). V této práci znamená pojem „fonologický“ vždy totéž jako „morfolo-
gický“, nejsme tedy nuceni od roviny fonologické a morfolo-
gické navíc odlišovat zvláštní rovinu morfolo-
gickou, jak to dělá např. RG-P (1979, 100), RG-M (1980, 88n.) a jiní.¹⁰ Zároveň nemusíme zavést archifonémy, slabé fonémy nebo hyperfonémy jako Trubeckoj (1934), Avanesov (1956) nebo Reformatskij (1970).

0.413 ALOMORFÉM

Uvedené pojetí, které v zásadě vychází z koncepce moskevské fonologické školy (MFŠ)¹¹ a liší se od jiných koncepcí,¹² je založeno na jednom předpokladu. Předpokládá, že fonematické složení morfému poznáváme na základě všech možných jeho realizací. Jestliže se tedy při realizaci některý foném daného morfému dostane do slabé pozice (tj. do pozice, kde se přestává lišit od některých jiných fonémů), máme podle uvedené koncepce právo zjistit jeho skutečné fonematické složení podle těch jeho výskytů, kde je daný foném v postavení maximálního rozlišení. Např. slovo *zod*, foneticky ['got], identifikujeme fonologicky a přepisujeme jako /god/, protože je *zoda* ['godə], *zodom* ['godəm] atd. Podobně identifikujeme a transkribujeme *zoda* [gΛ'da] jako /godá/, protože je *zod* [got], *zoda* ['godə] atd.

V rámci morfému se však může vyskytnout ještě jiný případ. Morfém /vfk/ v českém slově *vlk* se realizuje v tvaru Npl jako ['v\tsi]. Je třeba vyjasnit, zda i zde je [ts] kombinatorní variantou fonému /k/, nebo nikoliv. K tomu je třeba vyřešit otázku, zda se zde [ts] vyskytuje z důvodů fonetických, tedy zda se vždy před fonémem /i/ foném /k/ realizuje jako [ts]. Velmi lehce lze zjistit, že v češtině je dost případů, kde po [k] následuje [i], srov. např. *kyselý* ['kisel:i:] nebo *buky* ['buki]. Z toho je jasné, že se foném

10 Srov. také Ďurovič (1967) a diskusi u Palkové (1994, 260–263).

11 Zejm. Avanesov (1956). Další představitelé MFŠ jsou Panov (1967), Reformatskij (1970), RG-M (1980) aj., jejichž koncepce se však mezi sebou mnohdy v dílčích odstínech liší. Pro přehled srov. Reformatskij (1970), LĚS (1990, 316n.), Kasatkin (2003, 122–130).

12 Jednak od klasické „pražské“ koncepce (Trubetzkoy 1934), a jednak od petrohradské (leningradské) fonologické školy (PFŠ). Srov. o ní Djurovič (1975), LĚS (1990, 264) a – kontrastivně k MFŠ – Kasatkin (2003, 122–130). Pro PFŠ je charakteristické, že v případech jako *pod* – *póda*, *vodá* – *vódy* počítá s kmenovou alternací /t/ – /d/, resp. /a/ – /o/ (Kasatkin, 2003, 125n.). Trubetzkoy pracuje s archifonémy, které shrnují ty vlastnosti, které jsou dvěma fonémům v neutralizační pozici společné.

/k/ před fonémem /i/ v češtině realizuje svou základní variantou [k] a v tvaru Npl vlci ['vʎtsi] se [ts] neobjevuje z důvodů fonetických, tedy nikoliv působením nějakého fonetického zákona, nýbrž z důvodů morfologických (v daném případě jako charakteristika životných maskulin, srov. vlci ['vʎtsi], ale vlaky ['vʎaki]). V tvaru Npl vlci ['vʎtsi] nese tedy morfém s pozměněným fonematickým složením /vʎc/ stejný lexikální význam jako podoba /vʎk/ v tvaru vlk. Taková pozměněná fonematická podoba stejného morfému se nazývá alomorfém.¹³

Podobně je v ruštině např. podoba /xož-/ tvaru *хожý* alomorfémem 1sg k morfému /xod,/ (*ходить, ходят, ходи*), protože změna /d/ /d,/ není podmíněna nějakým fonetickým zákonem, nýbrž je (synchronně!) jenom součástí morfologické charakteristiky 1sg přítomnosti některých sloves. Podobně jsou alomorfémy podoby přítomního kmene s tvrdým a měkkým konsonantem na konci, např. /vʎed-/ a /vʎed,-/ v tvarech /vʎedú/ a /vʎed,óš/ (*ведý, ведешь*), protože před /u/ i před /o/ je postavení maximální diferenciace pro měkkostní korelaci. Ovšem tvrdé a měkké zakončení kmene v tvarech *водá* [vʎ'da] a *водé* [vʎ'd'e] nesignalizuje přítomnost dvou alomorfémů, protože měkkost [d'] před [e] je poziční, vyvolaná fonetickým zákonem: v obou tvarech je tedy fonematically stejný kmen /vod-/ (/vodá/ i /vodé/, nikoliv */vod,é/).

O alomorfému mluvíme tam, kde odlišnou fonetickou realizaci nezpůsobuje fonetický zákon; fonematickou změnu alomorfému oproti základní podobě morfému nazýváme alternace nebo střídání (чередование). Takové střídání jako v českém *vlk - vlci, voják - vojáci* je např. v ruském *ходить - хожу, бросить - брошенный* apod. Stejně mluvíme o střídání (tj. o alomorfémech) tam, kde týž morfém má v jednom případě menší nebo větší počet fonémů než v jiném případě, např. jsou alomorfémy v češtině /ví-/ a /vjed,-/ v tvarech *vím, vědí* atd., nebo /da-/ a /dad-/ v ruském *дам, дашь*, resp. *дадут*.¹⁴

O.413,1 IDENTIFIKACE FONEMATICKÉHO SLOŽENÍ V NEUTRALIZAČNÍ POZICI

Pro identifikaci fonematického složení morfému připouští Avanesov (např. 1956, 33 *татарин - татарченок, сатёр - сатурический, 127 Англия - английский, травá - трáвка - травяно́й*) kterýkoliv výskyt daného morfému bez ohledu na to, zda se spojuje s tvaroslovnými koncovkami v rámci jednoho lexému, nebo zda se spojuje se slovtvornými afixy (sufixy nebo prefixy) a tvoří takto nové lexémy. Tak např. zjišťuje první samohlásku ve slově *орёл* podle zdobněliny *орлик*.

Poněvadž se však při odvozování lexikální význam zpravidla nějak mění, takže se nedá prakticky určit, kdy se jedná ještě o totožný morfém (např. zda ruské /sux-/ a /sox-/ v *сухой* a *сохнуть* jsou alomorfémy nebo dva různé morfémy), budeme v této

13 V této práci se používá termín *alomorfém* pro různé fonematické podoby téhož morfému; termín *alomorf* se týká realizací jednotlivých morfémů. Používá se i jiná terminologie, viz *alomorf*, ale také *varianty téhož morfonému* pro tvary *ps-át, pís-e, piš-o* v EŠČ (2002, sv. *alomorf, morfém, morfoném*).

14 Mel'čuk (1996, 108n.) mluví oproti tomu o morfologicky podmíněné alternaci (přítomností jistých gramémů, morfů či tříd morfů, jejich syntaktickými vlastnostmi) oproti alternaci podmíněné fonologicky (přítomností určitých fonémů, pauzou, hranicí mezi slovy atd.). Jako fonologicky podmíněnou „alternaci“ explicitně uvádí redukci vokálů mimo přízvuk v ruštině, čili nejedná se v tomto případě o alternaci ve smyslu této práce.